

§ 32. Багыныцкы сүйлөмдүн түрлөрү (Виды придаточных предложений)

Багыныцкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү айтылуучу ойдун ар түрдүү кырдаалын көрсөтөт.

Придаточные предложения указывают на разные виды обстоятельства главного предложения.

Мисалы: 1. Көзгө сайса көрүнгүс карангы болгондуктан, үйлөр да көрүнбөйт. — Было так темно, что дома сливались с воздухом.

2. Зоолору күмүш кымкап кийгенсип, Алай тоолору асман мелжийт. — Горы Алая смотрят в небо, его скалы будто покрыты серебряной парчой.

3. Төө канчалык болсо, жүгү ошончолук болот (посл.). - Каков верблюд, таков и вес его тюка.

4. Эгерде ошол учурда Жамийла үйдө болуп калса, ал катты дагы бир сыйра ичтен окумак. - Если в это время Джамия была бы дома, она еще раз прочитала бы письмо.

Багыныцкы сүйлөмдөр маанисине карата төмөндөгүдөй болуп бөлүнүшөт:

Различают следующие виды придаточных предложений:

1. Мезгил (времени):
качан? (когда?) качанга чейин? (до каких пор?) качантан бери. (с каких пор?)

-ган, -ар, + да
-ып, -ганча // гыча, -майынча.
-са, бар; жок + да
-ган, -ар, +жандоочтор, кызматчы сөздөр этиш + эле

Ал келгенче, биз бардык, ишти бүтүрүп койдук.
(Пока он пришел, мы завершили всю работу.)

2. Орун (места): кайда? каерде? кандай? кайсы жакта? (где? откуда? куда?)

тутумунда: кайда, кайдан, кайсы жерде, ошондо, ошол жерде, ошол жерден
-са байланышат
-га + жер (баяндоочко ж. жөн. мүч. уланат)

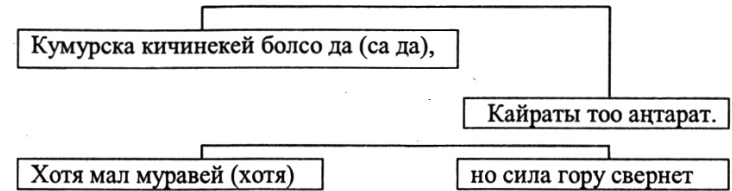
Тартип кайда болсо, жеңиш да ошол жерде.
(Где дисциплина, там и победа.)

3. Максат (цели): эмне үчүн? (зачем?) эмне максат менен? (с какой целью?) эмнеге? (для чего?)

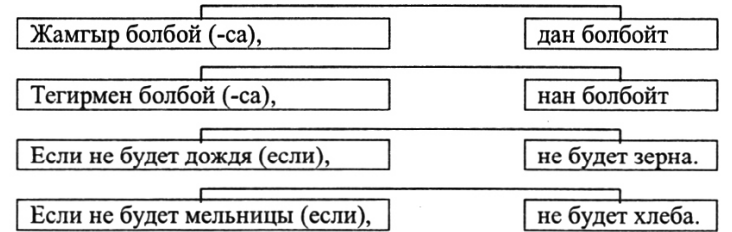
деп (көмөкчү этиш)
-ыш, -уу,
-бас, -сын, +үчүн (жандооч)
-мак, макчы болуп. чакчыл эт.

Шаарга эрте жетейин деп, мен бүгүн жолго чыктым.
(Я сегодня раньше вышел, чтобы быстрее прийти в город.)

Кумурска кичинекей болсо да, кайраты тоо аңтарат.
Хотя мал муравей, но сила его гору свернет.

Жамгыр болбой, дан болбойт,
Тегирмен болбой, нан болбойт.
Если не будет дождя, не будет зерна.
Если не будет мельницы, не будет хлеба.

163. Багыныцкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү пайдаланып, суроолорго толук жооп бергиле. Кыргыз тилине которгула

1. Где ты живёшь? Там, где банк «Толубай».
2. Почему в школе было чисто и нарядно? Потому что идет подготовка к празднику.
3. Где расположена ваша школа? Там, где горная река впадает в озеро.
4. Когда улетают перелетные птицы? Тогда, когда наступает осень.
5. Что произойдет, если воду нагреть до 100 градусов? Вода закипит.
6. Где живет твой друг? Там, где строится новый магазин.

У л г ү: Я живу там, где банк «Толубай».
Менин жашаган жерим «Толубай» банкы турган жерде.

Ысыккөлдүн жээгинде көптөгөн курорттор, эс алуу жайлары ачылган.

Ысыккөл курорт зонасында курорттор, санаторийлер кан айлануу, таяныч-кыймыл системаларынын ар кандай ооруларын, нерв жана дем алуу органдарын дарылоого адистештирилген. Ошондой эле сөөк-муун ооруларын да ийгиликтүү дарылайт.

196. Текстти окуп, которуп, мазмунун айтып бергиле.

КЫРГЫЗ-РОССИЯ (СЛАВЯН) УНИВЕРСИТЕТИ

Кыргыз-Россия (славян) университетин уюштуруу идеясы 1992-жылы Кыргызстандын Президенти А. Акаев менен Россиянын Президенти Б. Ельцин тарабынан эгемендүү мамлекеттердин ортосунда достук, кызматташтык жана өзара жардам берүү жөнүндөгү келишимди даярдоо учурунда жактырылган эле.

1992-жылдын 1-июнунда Б. Ельцин менен А. Акаев республиканын коомчулугунун өкүлдөрүнө болочок университеттин символикалык ачкычын тапшырышты.

1992-жылдын 28-сентябрында Президент А. Акаев Бишкек шаарында Кыргыз-Россия (славян) университетин уюштуруу жөнүндө Указ чыгарган.

1998-жылы студенттердин саны эл аралык мамилелер, гуманитардык, табигый-техникалык, экономикалык, укук жана медициналык факультеттеринде 2 миңге чейин жеткен. Ар кандай адистиктерди даярдоочу 25 кафедра иштейт. Аларда жогорку илимий жана педагогикалык кадрлар эмгектенишет. Көпчүлүгүнүн докторлук жана кандидаттык илимий даражалары жана профессорлук, доценттик наамдары бар.

Факультеттердин, кафедралардын алдында азыркы кездеги техника жана аспаптар менен жабдылган алтымыш окуу илимий лабораториялар ачылган. Алардын арасында жардыруу физикасы, гидрометеорология, турмушта колдонулуучу электродинамика, геоинформатика ж. б. да бар.

197. Текстти окуп, тема койгула. Орус тилине которуп, татаал сүйлөмдөрдү тапкыла. Анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара кандайча байланышта? Аларга сөз түркүмдөрү боюнча талдоо жүргүзүлө.

Коңгуроо болуп, окуучулар класска киришти, өз орундарына отурушту. Мугалим келгенде, алар орундарынан туруп

2. Султан сабагына келбесе да мугалимдин суроолоруна так жооп берди.

3. Аня жакшы окугандыктан Мактоо грамотасын алды.

4. Эгерде алар калса мен да калышым керек.

5. Биз кайда кааласак ошол жакка барабыз.

6. Окуучу тапшырманы жакшы аткаргандыктан мугалимдин алкоосуна татыктуу болду.

Үлгү: Павел жатып уктап калганда, энеси төшөгүнөн туруп келди.

Когда Павел уснул, мать встала с постели и вышла.

167. Окугула, которгула. Мазмунун түшүнүп, тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

ВАНЬКАНЫҢ ТАГДЫРЫ

... Теңсиз заман чоң ата менен неберени бөлүп, кичинекей Ванька чоочун адамдардын торуна түштү. Жарытылуу тамак ичпейт, эртеден кечке иш үстүндө, колу кичине бошосо, кожоюн аны экинчи жумушка салат. Түн ичинде да уйку көрбөй, кожоюндун ыйлаак баласын терметет.

Айылын, чоң атасын эстейт. Ал жерде бардыгы башкача болчу. Курсагы тойбосо да, эч ким аны кагып-силкип кордочу эмес. Шордуу Ванька чоң атасына кат жазууга отурду: «Чоң ата, мен аябай кор болдум. Андан куткарчу жалгыз өзүңсүң. Кел мага, кел да алып кет»,—деп жазып атасына жөнөтүп жиберди. Ал чоң атага тийбейт, себеби конверттин сыртында «Айылдагы чоң атама» деген гана дарек бар.

Ванька азап тартып кала берет, себеби ал жашаган замандагы бардык балдардын тагдыры ушундай эле.

- *теңсиз заман*— несправедливое время
торуна түштү— попал в сеть здесь: в руки
жарытылуу тамак ичпейт— недостаточно питается
уйку көрбөй— недосыпает
кагып-силкип— бранить, ругать
азап тартып— пестрадав

168. Ырды жаттап алгыла.

ЧОҢ АТАМ

Аппак чапан жамынып,
Аппак куудай сакалы.
Айлыбыз бүт чакырып,
Ардактайт чоң атамы.

Ак сөзүнөн кайтпаган,
Аксакал деп турушат,
Ак-караны тааныткан,
Акыл сөзүн угушат.

К. Жунушов

19. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм кайсы?
1. Ышкырып куюн келди да, кайра ачылып кетти.
 2. Жоо жиндентет, ошентсе да элдин мизи мокободу.
 3. Чоңтөрдү булут каптады, аба ырайы бузула баштады.
 4. Жол тайгак болгондуктан, Бектемир жай келатат.
20. Табышмак, макал, же накыл кеп текст боло алабы?
1. болбойт
 2. экөө-үчөө бириксе боло алат
 3. өз сөзүбүз менен улантып жазсак, болуусу мүмкүн
 4. болот

§ 28. Кайталоо, бышыктоо

¶ 170. Текстти окуп, түшүнүп, орусча айтып бергиле.

ЭЛ КУТУ, УЛУТ УҢГУСУ

Күн көрүү — таалай, жыргал, өмүр. Адам өз өмүрүн текке өткөрүшкө эч акысы жок.

Түгөлбай Сыдыкбеков бир бүлөнүн он жети баласынын — тогуз уул, сегиз кыздын кенжеси болгон. Түкөбүздүн өтөлгөлүү жагдайлары да көп. Карапайым кыргыз баласынын эл куту, улут унгусуна өсүп жеткичекти басып өткөн өмүр жолунда көп бүктөмдөр жатат.

Каракол шаарындагы Чехов атындагы орус мектептен билим алган. Андан кийин Фрунзедеги Айыл чарба техникумунда, андан Ашхабаддагы Орто Азия зооветинститутунда окуган. Т. Сыдыкбеков өз чыгармачылыгын ыр жазуудан баштаган. «Булар кимдер?» аттуу ыры 1930-жылы «Ленинчил жаш» гезитине басылган. «Капкакбай» поэмасы, ырлар жыйнактары, көлөмдүү романдары бар.

Ал СССР жана Кыргыз ССР Жогорку Советинин бир нече жолку депутаты. Улуу жазуучу эмгегине жараша көп сыйлыктарга ээ болгон. Кыргыз Республикасынын эң жогорку өкмөттүк сыйлыгы «Акшумкар» ордени, Баатыр наамы кошулду.

1997-жыл 19-июль күнү кыргыз эли үчүн эбегейсиз жоготуу болду. Ал биздин элде дайым жашайт. Жашайт бермекчи!

- күн көрүү — здесь: жить на свете
- текке — бесполезно
- эл куту — счастье народа
- улут уңгусу — корень нации
- бүктөмдөр — здесь: повороты судьбы
- дайым жашайт — бессмертен, всегда живет

- ?
1. Түгөлбай Сыдыкбеков ким болгон?
 2. Ал качан, кайда төрөлгөн?
 3. Кандай кесиптин ээси болгон?
 4. Өз чыгармачылык жолун эмне жазуудан баштаган?
 5. Кандай чыгармалары бар?
 6. Эмгеги кандай бааланган?
 7. Эмне үчүн эл куту, улут унгусу дейбиз?

2. Кыргыздардын эл аралык курултайы качан болду?
 1. 1991-жылы 3. 1992-жылы
 2. 1993-жылы 4. 1990-жылы
3. «Кыргыз бермети» деп аталган көлдүн аты.
 1. Соңкөл 3. Балкаш көлү
 2. Ысыккөл 4. Чатыркөл
4. Эл куту, улут уңгусу деп аталган жазуучу ким?
 1. Аалы Токомбаев 3. Түгөлбай Сыдыкбеков
 2. Чынгыз Айтматов 4. Насирдин Байтемиров
5. Шабдан баатырдын урпактарынан белгилүү акын кызыбыз ким?
 1. М. Буларкиева 3. М. Абылкасымова
 2. Г. Момунова 4. Н. Жетикашкаева
6. Алатоону элестеткен баш кийимдин аты эмне?
 1. жоолук 3. тебетей
 2. шапке 4. калпак
7. Эжендин атасы сага ким болот?
 1. байке 3. ата
 2. таеке 4. ага
8. Сүтүнөн каймак алынбаган үй жаныбарынын аты эмне?
 1. эчки 3. бээ
 2. кой 4. топоз
9. Атандын чоң атасы сага ким болот?
 1. ата 3. Баба
 2. чоң ата 4. буба
10. Берилген тамгаларды ирети менен чекиттердин ордуна жазып, үй канаттуусун тап.
(а, оо, ө, ү)
 1. к...з 3. к...з
 2. к ... з 4. к ... з
11. Чекиттин ордуна «а» тамгасын жазып, «быстро» деген сөздүн котормосун тап.
 1. б . к 3. б . т
 2 б . р 4. б . ш
12. Татаал жана жөнөкөй сүйлөмдөр бири-биринен эмнеси боюнча айырмаланышат?

173. Диалогду көркөм окугула. Мазмунун түшүшүлө.

- Сырттан кубанычтуу Динар келди:
 — Чоң эне, сүйүнчү!
 — Болсун, тентегим, болсун!
 — Мен кат жазган академик агай келмек болуптур. Силердин тоодо укмуш кен бар дептир!
 — Э, көпөлөгүм. Ал академик билген экен. Силердин бул тоолордо укмуштар көп! Ал укмуштарды ача турган мына өзүбүзбүз!

Т. Сыдыкбеков

- ? 1. Динара эмне үчүн кубанганын силер билесиңерби?
 2. Кыргыз тоолорунда кандай кендер бар?
 3. «Кен» деген эмне?
 4. Кендин кандай түрлөрүн билесиңер?

174. Окуп, которгула, мазмунун айтып бергиле. Кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү көчүрүп жазгыла.

Кыргыз тоолорунда табигый байлыктар көп. Жер астында алтын, күмүш, жез, коргошун, темир, калай кендердин жана көмүрдүн ири кору жатат. Бул кендерди геологдор таап, мекенге, элге беришет.

1949-жылдын жайлары. Түркүн гүлдөр жайнап, тоо арасы кулпунуп турган кез. Тектирде аппак чатырлар катар тигилген. Бийик тоонун бетинде иш кызып, тоо арасы шаңдуу. Бул жерде жаш геолог Адышев Мусанын отряды чалгындоо жумуштарын жүргүзүп жаткан. Ал кезде Муса Илимдер академиясынын кенже илимий кызматкери болчу.

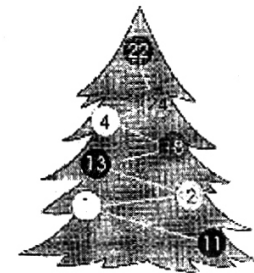
КСЭ

- *табигый байлыктар*— природные богатства
тектир— равнина в горах
иш кызып— кипела работа

Үлгү: а) жатат ...

б) алтын, күмүш ...

175. Төмөнкү сегиз санды ирети менен алфавит тартибинде окусаңар, белгилүү жазуучунун аты чыгат. Аты чыккан жазуучунун баш тамгасынан алты сөз чыгаргыла, пайда болгон сөздөрдүн синонимин тапкыла.

ТИЛ - ДОСТУКТУН АЧКЫЧЫ

«Кыргыз туусунун» кабарчысы чет элден келген мугалим менен маскешти:

— Дирк, сиз бир жылдын ичинде эле кыргыз тилинде эркин сүйлөп калыпсыз. Сизге кимдер жардам берди? Кандай жол менен үйрөнүп жатасыз.

— Биринчиден, өзүмдүн аракетим. Кызыгып үйрөнүп жатам. Досторум жардам берди. Тил үйрөтүп жаткан мугалимим бар.

— Бир нече тил билет экенсиз. Тил үйрөнүү оңойбу?

— Тил үйрөнүүгө кызыгыш керек. Анан терең үйрөнсө болот.

— Өзүңүз тууралуу айтып бериңизчи.

— Макул. (Үй-бүлөсүнүн сүрөтүн көрсөтүп тааныштырды.)

— Бул — атам, бул — энем. Алар азыр Америкада жашашат.

Атам азыр хирург болуп иштейт.

— Сиз Кыргызстанга кандайча келип калдыңыз?

— 1998-жылы атам экөөбүз бул жерге турист болуп келгенбиз. Жеринер бизге абдан жаккан, суктанганбыз.

— Кесибиңиз тилчиби?

— Мен биология факультетин бүтүргөм. Гуманитардык илим көбүрөөк жагат....

— Сиз кыргыз тилинде китеп окуй аласызбы?

— ...

191. Көркөм окуп, тилиңерди жатыктыргыла. Табышмактын жандырмагын тапкыла.

Өмүр-өмүр, өмүрдөн,
Жаккан оту көмүрдөн,
Асманга мойнун созгон,

Адамга демин кошкон,
Кызарып чогу чыккан,
Оозунан күлү чыккан.
(М. ш)

Жаркыраган кашка баш,
Жаралгандан ашка маш.
(К...н)

🏠 192. Татаал сүйлөмдүн түрлөрүн катыштырып аңгеме түзгүлө.

📖 193. Текстти көркөм окугула, которгула. Которгонунарды текшергиле. Айтып бергиле.

кыймылдай түштү, түлкүнү көрө коюп, кашка чымчык учуп жөнөдү.

Жыгачтын баштарында тыйын чычкандар жүргөнүн, алардын кыймылынан улам бутактар термелип, кар күбүлүп түшүп жатканын көрүп, түлкү кулак түрө калат. Бул куу түлкүнүн токойдон көрбөгөнү, уктаганы жок. Ач карышкырлардын үрөй учуруп улуганы кышында капкайдан угулат. Аны укканда кыштактагы сак кулак иттер да үрө баштайт.

И. Соколов-Никитов

● *жымжырт* — тишина
таңдын атышын — восход солнца
аптак тыбыттай — как белоснежный пух

кулак түрө калат — прислушивается
үрөйдү учуруп — очень напугав
сак кулак — здесь: чуткий

📖 178. Текстти окугула, тыныш белгилерин койгула. Мазмунун кыргыз тилинде баяндап бергиле.

ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ

Много веков назад торговые караваны из Европы в Китай двигались через Чуйскую долину. Этот путь был более удобным и выгодным потому что был намного короче и безопаснее.

Когда Кавказские горы и седой Каспий оставались позади караваны верблюдов и мулов через Самарканд и Бухару направлялись к хребтам Тянь-Шаня. Чтобы защитить товары от грабителей по бокам каравана ехали вооруженные всадники. Если встречался на пути колодец то запасались водой. Вдоволь. Несмотря на то что беспощадно палило солнце и лицо обжигали горячие ветры караваны упорно двигались вперед.

Вот наконец и Чуйская долина. Там где сейчас стоит древняя башня Бурана когда-то находился большой караван-сарай. Достигнув Иссыккуля опытные проводники поворачивали караваны к Нарыну и Ат-Баши. Еще несколько дней пути — и за перевалом открывались ворота богатых китайских городов.

Из Китая европейские купцы привозили много разных товаров. Особенно шелка. Поэтому этот торговый путь назвали Шелковым.

● *торговые караваны* — соода кербени
направились к хребтам — тоо кыркаларын көздөй
защитить товары — товарларды коргоп калуу
вооруженные всадники — куралданган атчандар

запаслись вдоволь водой — сууну мол камдашкан
беспощадно палило — ачуу тийиши, аябастан куйкалоо
обжигали — күйгүзгөнүнө
опытные проводники — тажрыйбалуу жол көрсөткүчтөр
торговый путь — соода жолу

Таланттуу прозаик, акын, драматург Н. Байтемиров 1916-жылы Чүй боорундагы Кегети айылында туулган. Ал билимди өз айлындагы мектептен алган. Кийин Кыргыз мамлекеттик айыл чарба институтуна кирип окуган. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында совхоздун башкаруучусу, андан соң журналисттик кесипте иштеген. Ал алгач ыр жазуудан баштаган. «Жомоктор» аттуу биринчи китеби, «Азамат» аттуу повести жарык көрдү. Анын «Сыр поэмасы», «Камкордук» повести, «Жылдызкан» романы, «Тандалмалар» ыр жыйнагы бар. Н. Байтемиров эмгеги үчүн ордендер жана медалдар менен сыйланган. 1996-жылдын 23-мартында белгилүү жазуучубуз жарык дүйнө менен коштошту. Жаркын элеси окурмандардын эсинен чыкпайт.

«Кыргыз балдар адабияты»

- жарык көрдү — увидел свет
- жарык дүйнө менен коштошту — скончался
- жаркын элеси — светлый образ

📖 188. Ырды окуп, тилиңерди жатыктыргыла. Жаттап алгыла. Маанисин чечмелегиле.

ТАЛАНТ ДЕЛЕ

Талант деле күлүктүр,
Сүрөп турса дуулаган.
Талант деле дарактыр,
Бакпай койсо куураган.

Н. Байтемиров

- 2 Эки даракты салыштыргыла.
Эмне үчүн бири бүрдөп, бири куурап турат?

! Билип алгыла.

Кыргыз журтунда элин, жерин, эл намысын коргогон баатырлар: Шабдан баатыр, Балбай баатыр, Жаманкара баатыр, Байтик баатыр ж. б. баатырлар болгон.

БАЛБАЙ БААТЫР

Балбай баатырдын энеси (Ысыккөлдө) жолборстун жүрөгүнө талгак болгон дейт. Бирок эл жолборсту таба албай, аны алдап камандын өтүн берген дейт.

- 182. Көп чекиттин ордун толуктагыла. Берилген сүйлөшүүнү маанисине карап, ролдорго бөлүп окутула.

1. Ысыккөл өрөөнүндөгү кайсы кооз шаркыратманы билесиң?

...

2. ... ?

Диаметри он, он беш метрге чейин жетип, фонтан сымал чачырайт.

3. Шаркыратманын тегерек-четинде кандай өсүмдүктөр өсөт?

...

4. ... ?

Барскоон шаркыратмасынан 150 м төмөн экинчи шаркыратма бар.

5. Барскоон шаркыратмасында кимдер эс алышат?

6. Шаркыратмада дүйнөнүн тунгуч космонавты Ю. А. Гагарин кайсы жылы болгон?

§ 30. Окуучулардын билим деңгээлин текшерүү

1. Текшерүү иши (оозеки, жазуу).
2. Тест.
3. Чыгармачылык диктант, эркин, терме, сөздүк диктанттар.

Текшерүү иши

I.

1. Өзүң жакшы көргөн мезгил жөнүндө аңгемелеп бер.
2. Билим жөнүндө бир нече макал жазып, аны чечмелеп бер.
3. Берилген сүйлөмдөн тең байланыштагы татаал сүйлөмдү аныкта.

II.

1. Өзүңөр жакшы көргөн улуттук оюндардын бирине аңгеме түз.
2. «Манас» эпосунан үзүндү айтып бер.
3. Берилген тексттен кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү тап.

III.

1. Белгилүү жазуучулардын бири тууралуу аңгемелеп бер.
2. Билген жаңылмачыңды айтып бер.
3. Биринчи суроодогу аңгемеден сөз айкаштарын тап.

IV.

1. Кыргыздын белгилүү баатырларынын бири жөнүндө аңгемелеп бер (Шабдан баатыр, Балбай баатыр, Байтик баатыр, Жаманкара баатыр).

2. «Кыргыз жери» (сөзү Түменбай Байзаковдуку) деген ырды жатка айтып бер.

3. Өзүңдү сыпаттоочу сын атоочтор менен сүйлөм түз.

V.

1. Кыргыздардын Дүйнөлүк 1-курултайы жөнүндө аңгемелеп бер.

2. Каалаган ырыңды эстеп жаз.

3. Өзүң жазган аңгемеңден багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү аныкта.

 183. Текстти окугула. Өзүңөрдүн сөзүнөр менен айтып берүүгө аракеттенгиле.

КЫШ

Жыл терт мезгилге бөлүнөт. Алар — жаз, жай, күз, кыш. Жылдын бул мезгилдери өзүнчө бир кооз. Мен кыш мезгилин жакшы көрөм. Кыш мезгили күз айларынан кийин келет. Кыштын биринчи белгиси: суук боло баштайт. Айылда тондурма айдалып, күздүк себилет. Жер эс алат, тынчтык өкүм сүрөт. Кар жаайт, айлана-чөйрө тазарат. Тоолор ак кар жамынат, көркүнө келет, калпага жаңыргандай өңдөнө түшөт.

Акындар ыр жазып, жаңы ойго чөмүлөт. Жаш бөбөктөр сүйүнүп, чана, конькисин камдайт. Жан-жаныбарлар тынчтанат. Айлана тынчтыкка чөмүлөт. Мага кыш мезгили жагат.

184. Илим жана билим жөнүндө макалдарды бөлүп жазгыла.

1. Окуп билгениң али билим болбойт, ага акыл-ойдун булагын бур.

2. Адал эмгек абийир таптырат, арам эмгек азабын тарттырат.

3. Жыргалдын ана башы — денсоолук.

4. Аары да гүлдү тандап конот.

5. Ат жаманы кор болот, куш жаманы бир чымчыкка зар болот.

6. Көзү жамандын сөзү жаман.

7. Сөз уккандан түңүлбө, ал кызыккан адам билимге.

8. Акыл кабыл албаса, илим пайда бербейт.

9. Көө жугузба адамга, сөзүңдү жугуз!

 185. Окугула, түшүнгүлө, айтып бергиле.

АКЧӨЛМӨК

Айлуу түндө балдар эки тарап болуп, бир жерди белгилеп, бир нерсе коёт (таш, чапан ж. б.). Андан бир тарап бир карыштай (10 см) жыгачты (ак чөлмөк) алып, ыргытып жиберет. Аны издеп таап алып, кайсы тарап болсо да, колунан тарттырбай алып келип таштаса, бир упай алган болуп эсептелет. Ошентип ойной беришет. Ким белгиленген жерге аз таштаса, ошол тарапты көп таштаганы эшек кылып минет. Ак чөлмөктү ыргытып, ошого жеткенче айдай берет (минип барат).

● *ак чөлмөк* — ночная (в лунные ночи) игра, состоящая в забрасывании и отыскивании мяча или палочки
айлуу түндө — в лунной ночи
колунан тарттырбай — не позволить забрать

186. Окуп, жаңылмачтарды жаттап, командага бөлүнүп айткыла.

Үзүлүп кетип үзөңгү,
Үсөн ооп түзөлдү.
Үсөн күчтүү болбосо,
Үзөңгүнү үзөбү.

Б. Темиров

Көп-көп	
Көпөлөк,	Көк-кызыл
Көп болуп	Көрсөтөт.
Көкөлөп,	
Көргүн деп	Көк чөп көп,
Көңүлдү	Көпкөк чөп.
Көтөрөт.	Көк чөптөн
Көңүлдү	Көпөлөк көп.
Көтөрүп,	

А. Осмонов

 187. Окуп, түшүнгөнүңөрдү орусча аңгемелеп бергиле.

Мен өлсөм барар жайды өзүм табам,
Жолума тандайлашкан уйкаш жабам.
Бейитке жатты десе ишенбегин,
Бел болуп мекениме туруп калам!

179. Текстти окуп, К. К. Юдахиндин жана Б. О. Орузбаеванын сөздүктөрүн пайдаланып которгула. Мазмунун айтып бергиле.

БАРСКООН ШАРКЫРАТМАСЫ

Ысыккөл өрөөнүндөгү кооз шаркыратма Барскоон суусунун башында. Барскоон өрөөнүнүн батыш капталынан агып түшкөн шаркырак суунун ортоңку агымындагы карбондун сланец тегинен түзүлгөн тик кашаттан кулап түшүп, диаметри 10—15 м ге чейин фонтан сымал чачырайт.

Айланасында карагай токою, чытырман бадалдар жана четин, тал, ит мурун, шилби, жапалак арча өсөт. Чоң шаркыратмадан 150 м төмөн бийиктиги 12 м келген кашатта экинчи шаркыратма пайда болгон. Барскоон шаркыратмасы — туристтер эс алуучу жай.

Анда 1962-жылы дүйнөнүн туңгуч космонавты Ю. А. Гагарин болгон.

180. Көңүгүнү окуп, сөз кайсы улуу жазуучу жөнүндө экендигин таап, ордуна койгула. Жөнөкөй сүйлөмдөрдү татаал сүйлөмгө айландыргыла.

1. Каракол шаарындагы Чехов атындагы орус мектепте окуган.
2. Ал билим алган.
3. Фрунзедеги Айыл чарба техникумун бүтүргөн.
4. Чыгармачылыгын ыр жазуудан баштаган.
5. Улуу жазуучу көп эмгектенген.
6. Ал эң жогорку сыйлыктарга ээ болгон.
7. Кыргыз Республикасынын сыйлыгы «Акшумкар» орденин алган.
8. Баатыр наам кошулган.
9. Кыргыз элинин эл куту болгон.
10. Сыймыгы болгон.

Улгу: Т. Сыдыкбеков Каракол шаарындагы А. Чехов атындагы орус мектепте окуп, билим алган.

181. Төмөнкү сөз айкаштарын которуп, сүйлөм түзгүлө.

Ажайып көрүнүш,	тик аскалуу,
аска зоолор,	коргул таштуу,
бийик чокулар,	коргоого алынган,
ак мөңгүлөр,	жаратылыш паркы,
ландшафттуу жер,	

Кийин Балбай баатыр согуштарга кирип, баатырлык көрсөтүп, эл көзүнө көрүнө баштаганда бир моюндугу байкалыштыр. Кандай шашылыш болсо да, кылчайып карай алчу эмес экен. Каман окшоп бир моюн болуп калыштыр.

Балбай баатыр кичинесинен уу жеп көнгөн экен. Уу коргошундун түбүн аарчып эле жей берчү экен. Ошондуктан кийин колго түшкөндө (Алматыга алып барганда) орус колонизаторлору берген ууга ууланбай коюптур. 8 жолку ууну былк этпей көтөрүп, тогузунчусунда араң өлгөн экен.

189. Окугула. Түшүнгүлө. Каалаган ырыңарды жаттап алгыла.

КЫРГЫЗ ТООЛОРУ

Тоого тоолор курамалап курашып,
Узун тартып, уламалап улашып,
Алда кайдан кебез тартып келаткан,
Кербенчинин төөлөрүндөй чубашып.

Кара зоолор ар кай жерде каркайып,
Катмарлашып, калыңтаргып заңкайып,
Алмаз сындуу көккө тийип миздери,
Арыстандын азуусундай арсайып.

Мөңгү кетпей чокулары жалтырап,
Тоңгон муздар шөкүлөдөй жаркырап,
Ар жагынан бер жагына куш эмес,
Араң гана бороон өтөт калтырап.

А. Осмонов

КЫШ КЕЛДИ

Жылга менен кокулардан
Өрдөп келет боз туман.
Чыгып турган буу өңдөнүп,
Кышкы аяздын оозунан.
Футбол калып, азыр болсо
Коньки бутка байладык.
Жарышабыз муз үстүндө
Куштай сызып айланып.

С. Эралиев

190. Текстти окуп, биринер кабарчы, биринер чет элден келген мугалим болуп, уланткыла.

		22	18	13	— приплод
		22	1	13	— ива
2	1	11	13	1	— вязать, связать в узел
		22	24	29	— слезай
2	24	22	24	15	— целиком
		8	24	19	— парный

176. Окугула. Табышмакты тапкыла.

Отуруп алып ичин ачам,
Баатырларга аралашам,

Аябаган кызыкка батам,
Аягына жеткенче шашам.

(к...н)

! Билип алгыла.

Төө баласы — бото,
Түлкү баласы — бачики,
Бээ баласы — кулун,
Уй баласы — музоо,
Кой баласы — козу,
Аюу баласы — мамалак,
Суур баласы — чөндөлөй,

Мышык баласы — мый,
Кашкулактын баласы — борсолдой,
Бөрү баласы — бөлтүрүк,
Ит баласы — күчүк,
Эчки баласы — улак.

Т. Сыдыкбеков

§ 29. Чейректик кайталоо

! Эстегиле.

1. Татаал сүйлөм деген эмне?
2. Татаал сүйлөмдүн кандай түрлөрүн билесиңер?
3. Тең байланыштагы татаал сүйлөм деген эмне?
4. Тең байланышташ татаал сүйлөмдүн байланышуу жолдору.
5. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деген эмне?
6. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн түзүлүшү:
 - а) баш сүйлөм,
 - б) багыныңкы сүйлөм.
7. Татаал сүйлөмдөрдүн грамматикалык белгилеринин өзгөчөлүгү.
8. Таандык мүчөлөрдү атагыла.

Ш 177. Окугула, которгула. Текстке тема койгула. Экинчи абзацтагы татаал сүйлөмдөрдү жөнөкөй сүйлөмгө айландырып жазгыла.

... Кышкы танда токойдун ичи жымжырт болуп турат. Таңдын атышы да ошончолук кооз көрүнөт. Аппак тыбыттай болуп үлпүлдөгөн карда түлкүнүн изи дапдаана байкалат. Тигине, бутак

— Ура-а! Журавли!

Все трое прекрасно видели, что это были журавли, но кричали друг другу, как великую неожиданную новость:

— Журавли! Журавли! Журавли!

Султанмурат вспомнил, что ранний прилет журавлей — хорошая примета.

— Ранние журавли — хорошая примета! — крикнул он Анатаю, обернувшись в седле. — Урожай, урожай будет!

— Что, что? — не расслышал Анатай.

— Урожай, урожай будет!

Анатай, повернувшись в сторону Эркинбека, кричал ему, в свою очередь:

— Урожай! Урожай будет!

И тот отвечал им:

— Слышу, слышу! Урожай будет!

— Жаша-аа! Турналар!

Түшкө кирбес укмуш көргөнсүп, үчөө тең кыйкырды:

— Турналар! Турналар! Турналар!

Турналардын эрте келгени жаз менен жайга жакшы жышаан деген карыялардын сөзүн эстеди Султанмурат.

— Эрте келген турналар жакшы жышаан! — деп ээр үстүндө артына толгоно берип кыйкырды ал Анатайга. — Түшүм болот!

— Эмне, эмне? — деп Анатай жакшы укпай жатты.

— Түшүм! Түшүм мол болот!

Анатай артына толгонуп, Эркинбекке кыйкырды:

— Түшүм мол болот! Түшүм!

Эркинбек жооп кайтарды:

— Уктум, укту-ум! Түшүм мол болот!

Ч. Айтматов

- ?**
1. Бул кайсы чыгармадан?
 2. Автору ким?
 3. Балдар эмне үчүн сүйүнүштү?

Тесттер:

1. Кыргыз элинин билимсиздигин жоюу үчүн Чоңкеминге мектеп-медресе салдырган баатыр ким болгон?

1. Балбай баатыр
2. Жангарач баатыр
3. Шабдан баатыр
4. Байтик баатыр

171. Бирды окуп, түшүнүп, тилиңерди жатыктыргыла.

Мен ыр жазам
Мен ыр жазам,
Талбас калам колумда,
Мен ыр дасам
Толкуп, ойлор соңунда.
Эч талыкпас
Эмгек кара жоргодой,
Тер кургатпа
Ушул сапар жолу да!
Тапшырамын
Түбөлүккө аманат,
Бекем сакта,
Белегимди койнуңда!

Мен ыр жазам,
Сөздүн айтып теренин.

Мен ыр дасам
Кызыл тилим безенгин.
Акын ага,
Ак тилектен курдаштар,
Бирге ашалык,
Бийик ашуу — кезеңин.
Ак сак тандай,
Мени чабал дебегин.
Талыбастан
Таза эмгекте тердеймин,
Акыл бала
Таңкы таза желдеймин,
Нак чалкысам,
Түбү терең көлдөймүн.

Т. Сыдыкбеков

172. Окугула. Түшүнүп, мазмунун айтып бергиле. Диалогду пайдаланып, сүйлөшкүлө.

Сабыр жээнинне акырын айтты:

— Сага керек китептер бар. Бирок алар азыр ар бир республикада... Ойноо-тентек көздөрү жалтылдай түшкөн Динар танданып сурады:

— Эмне, ал китептер бир эмеспи?

— Бир эмес... Ар бир элдин өз-өз тилинде...

— Эмне, алар ошончо эле эң көпү?

— Эң көп...

— Эмне, анын баарын канча убакта окуп чыгат, киши?

— Өмүр бою...

— А өмүрдө канча күн болот?

Сабыр аргасыздан күлдү. Суросунун осол экенин байкай койгон Динар уялгансыды.

— ... Баса ... өмүр ар кандай э, таяке?

— Ооба, ар кандай. Адам ак эмгектенсе, анын өмүрү да ак шаттуу. Силер үчүн эмгек — окуу! Илимдүү адам тилегине жетет.

Динар ашыга сурады:

— Илим жырткычтарды жок кылабы, таяке?

— Жок кылат! — деди Сабыр.

Т. Сыдыкбеков

● *жээнинне* — племяннице
таңдан — удивляться, удивиться
шаттуу — радостный

? 1. Билим, алуу үчүн эмне керек экен?

2. Силер канча тил билесиңер? Канча тилде окуп, түшүнөсүң? Баяндап бер.

1. мааниси боюнча
2. милдеттери боюнча
3. грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрү боюнча
4. татаал ойду билдириши боюнча

13. Грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр кайсылар?

1. каратма сөз, кириңди сөз
2. сырдык сөз, каратма сөз
3. кириңди сөз, модалдык сөз
4. сырдык сөз, кириңди сөз, каратма сөз

14. Байламталар сүйлөмдө кандай милдет аткарат?

1. сөз менен сөздү гана байланыштырат
2. кошумча маани берет
3. сүйлөм менен сүйлөмдү гана байланыштырат
4. сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырат

15. Кайсы сүйлөмдө тыныш белгилери туура коюлган?

1. Кечигип калганымды, карачы, кап.
2. Кечигип калганымды, карачы, кап!
3. Кечигип калганымды, карачы, кап:
4. Кечигип калганымды, карачы, кап?

16. Жөнөкөй сүйлөм кайсы?

1. Колу жок ойнойт.
2. Колунан көөр төгүлгөндөр.
3. Саат бештерде.
4. Келесиңби?

17. Тутумундагы түгөйлөрү маанилик жактан бирдей даражадагы сүйлөмдөр эмне деп аталат?

1. татаал сүйлөм
2. тең байланыштагы татаал сүйлөм
3. байламтасыз татаал сүйлөм
4. багыныңкы татаал сүйлөм

18. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда канча түгөй болот?

1. эки
2. төрт
3. үч
4. үч же андан ашык

169. Чыгарманы ролдоштуруп, класс сахнасына алып чыккыла.

— Генерал Жигаловдун ити болсо керек! — деди топ ичинен кимдир бирөө.

— Генерал Жигаловдуку? Гм! Елдырин, менин пальтомду чеччи. Сени кантип капты ал? — деди Очумелов Хрюкинге карап.

— Сөөмөйгө күчүк кантип жетет? Бул кичине, сен лөкүйгөн чоң экенсиң.

— Тамаша кылыш үчүн бул иттин мурдуна тамеки тыккандыр, таксыр, анан бул акмак эмес да, колун каап алгандыр. Өзү терс аяк киши, таксыр!

— Калп айтасың, кыйшык ооз,— деди Хрюкин. Көп сөзүңдү кой!

— Жок, генералдыкы эмес бул,— деди кичи полицейский. Генералда мындай ит жок. Аныкы көбүнчө машке иттер...

— Сен муну даана билесиңби?

— Даана билем, таксыр

— Мен өзүм да билем. Генералдын иттери кымбат баалуу асыл тукумдан, а бул эмне ит экенин шайтан билеби! Жүнү да начар, кейпи да жаман...

— Генералдыкы болуу керек! — деди бирөө.

— Гм!.. Менин пальтомду кийгизип койчу. Елдырин тууган. Желге урунуп калдым окшойт.

● *каап алгандыр*— наверное, укусила
терсаяк— непутевый
асыл тукум— породистый
желге урунуп — простудиться

- ?
1. Бул кайсы аңгемеден үзүндү?
 2. Эмне үчүн аңгеме «Хамелеон» деп аталган?
 3. Эмнеликтен хамелеон деген кескелдирикке салыштырылып жатат?
 4. Бүгүнкү күнү «хамелеондор» жоголдубу?
 5. Биздий класста кошоматчылар барбы?

«Адам бардык жагынан сулуу болуш керек: келбет-жүзү, да, кийим-кечеси да, ички дүйнөсү да, акыл-ою да».

«У человека должно быть все прекрасно: и лицо, и душа, и одежда, и мысли» деген сөздөрдүн автору ким?

«Кыскалык — таланттын боордошу».

«Краткость — сестра таланта».

III чейрек

§ 31. Өтүлгөн материалдарды кайталоо, эске түшүрүү

! Эстегиле.

1. Татаал сүйлөм деп кандай сүйлөмдү айтабыз?
2. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара кандай жол менен байланышат?
3. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деп кандай сүйлөмдү айтабыз?
4. Баш жана багыныңкы сүйлөм деп кандай сүйлөмдөрдү айтабыз?
5. Тең байланыштагы татаал сүйлөмгө мисал келтиргиле.
6. Байламталуу жана байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм деп кандай сүйлөмдөрдү айтабыз?
7. Татаал сүйлөмгө коюлуучу тыныш белгилерин түшүндүргүлө.

194. Көп чекиттин ордуна мааниси жагынан ылайык келүүчү байламтаны коюп, тең байланыштагы татаал сүйлөм түзгүлө. Схемага карап, тыныш белгилерин койгула.

1. Шаарды булут каптады..., аба ырайы бузула баштады.
2. Бүгүн эрте кызымдан кат алдым, ... менде тынчтык жок.
3. Сыдырым жел бир аз жоргту ... шыбак башы термелди.
4. Сын пикирлер өз учурунда айтылды ... тарбия маселеси туура көтөрүлдү.

(Ошол себептен, да, жана, да.)

1. []...[]. 2. [],-[]. 3. []...[].

4. []...[].

Үлгү: Шаарды булут каптады да, аба ырайы бузула баштады.

195. Окуп түшүнгүлө. Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү өз-өзүнчө ажыратып, жазып алгыла.

Көл кышында тоңбойт, айрым тайыз булуңдарында гана жука муздар пайда болот. Көл бетинин ортоңку бөлүгүндөгү температура жайкысын 24 °С тан кышкысын 4 °С ка чейин өзгөрөт. Көл тунук келип, суусунун минералдашуусу өтө жогору (5,8 г/л).

164. Окуп, которуп, мазмунуна түшүнгүлө. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

ЖООЛУК ТАШТАМАЙ

Балдар канча болсо да, тегеректеп отурушат. Бир баланы чыгарып, курду эшип, колуна берет. Ал бала курду алып, отурган балдарды айлана чуркап, бирөөнүн артына курду таштайт. Эгерде ал бала билип калса, кур таштаган бала анын ордуна кайра келгенче уруп кубалай берет. Эгерде ал туйбаса, кур таштаган бала курду алып, аны кууп, ордуна келип олтурганча оюн улана берет.

«Эл адабияты»

165. Текстти көркөм окугула. Тыныш белгилерине көңүл бургула.

— Эмне үчүн жетим баланы урат, ыя? — чоң кишиден бетер кыз колундагы китепти жогору кармады. — Эмне үчүн байкуш баланы калып менен башка урат, чоң эне?

— Эмнеге унчукпайсың, чоң эне? — деди Динар бир-эки кадам алга карай басып. — Эмне үчүн ал акмактар жетим баланы аябайт.

— Кайсы акмактар, садага? Кимди ким уруптур?

— Кожоюн акмак... жетим баланы.

— Кайдагы кожоюн?

Динар ызаланып кетти:

— Кайдагы, кайдагы?! Мен кайдан билейин.

— Айтып жаткан сен билбесең, мен кайдан билем...

— Мен кайдан, мен кайдан... Жетимиштен аштым деп мактанасыз, кожоюнду билбейсиз.

— Ал кайсы кожоюн?

— Мен да билбейм, чоң эне. Кожоюн деген эмне?

— Кожоюн деп малай жумшаган кишини айтат...

— А... билдим, билдим. Өтүкчү, өтүкчү...

— Жанагы... балыкты куйругунан тазалабайсың деген өтүкчү?!

— Тиги байкуш Ваньканы урган — ал...

Т. Сыдыкбеков

1. Бул кимдин чыгармасы? Окудуң беле?

2. Динара эмне үчүн ызаланды?

166. Көнүгүүнү которуп, көчүрүп жазгыла. Тыныш белгисин койгула. Талдагыла.

1. Павел жатып уктап калганда энеси төшөгүнөн туруп келди.

саламдашышты. Мугалим тизмени чакырды. Сабакка келбей калган окуучуларды белгилеп койду. Андан кийин өткөн теманы кайталадык. Мен доскага чыктым да, тапшырманы жаздым. Суруолорго толук жооп бердим. Дагы эки-үч бала суралды, алар да толук жооп беришти. Мугалим жаңы теманы түшүндүрдү, а биз болсок аны көңүл коюп уктук.

198. Жаңылмачтарды окуп, тилинерди жатыктыргыла. Каалаганыңарды жаттап алгыла.

ЖАҢЫЛМАЧТАР

1. Адырайсаң адыраярыңа адырай,
Чадырайсаң чадыраярыңа чадырай.
Акырайсаң акыраярыңа акырай,
Маа демектен малдаш уруп бакырай,
Бакыргыдай не болду эле, капырай!

2. Адырандаган
Адыраңбайды,
Калпты көп айткан
Кадыраңбайды

Сен ардандыралбасаң,
Мен ардандыралмак белем?
Мен ардандыралбасам,
Сен ардандыралмак белең?

199. Көнүгүүнү окуп, татаал сүйлөмгө синтаксисттик талдоо жүргүзүлө.

Шабдан өлөр-өлгөнгө чейин эч жамандыкты көрбөгөн, анын мартабасы өскөндөн өсө берген. Бир күндө минден ашуун адам келсе, андан ошончо дүнүйө-байлык түшүп турган. Тескерисинче, алар Шабдандан дүнүйө-байлык да алып турушкан. Башкача айтканда, ага бири берүүгө шайса, бири алууга шашкан.

- *өлөр-өлгөнчө* — до конца своей жизни
эч жамандыкты көрбөгөн — ничего плохого не видел
мартаба — счастье
бири берүүгө шайса — если одни спешили отдать
бири алууга шашкан — другие спешили брать

Улгу: Шабдан өлөр-өлгөнгө чейин эч жамандыкты көрбөгөн, анын мартабасы өскөндөн өсө берген.